

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

БРУС МАРІЯ ПЕТРІВНА

УДК 81'0:811.161.2

**ФЕМІНІТИВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ:
ГЕНЕЗА, ЕВОЛЮЦІЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Київ – 2020

Дисертація є монографією.

Роботу виконано на кафедрі української мови
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя
Стефаника» Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор філологічних наук, професор

Грещук Василь Васильович,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»,
завідувач кафедри української мови.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Білоусенко Петро Іванович,
Інститут української мови НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
історії української мови та ономастики;

доктор філологічних наук, професор
Колоїз Жанна Василівна,
ДВНЗ «Криворізький державний
педагогічний університет»,
завідувач кафедри української мови;

доктор філологічних наук, професор
Олексенко Володимир Павлович,
Херсонський державний університет,
професор кафедри української мови.

Захист відбудеться 20 жовтня 2020 року о 10⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства імені О. О. Потебні, Інституту української мови НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4) та на офіційному сайті www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Pages/default.aspx.

Автореферат розіслано « » вересня 2020 року.

Т. в. о. ученого секретаря
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук

В. М. Фурса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Важливість поглибленого вивчення історії української мови на всіх рівнях і в різних аспектах, усвідомлення процесу становлення власної писемної традиції, особливостей формування окремих лінгвальних величин зумовили опрацювання в діячій та синхронній одного зі складників сучасної мовної системи – категорії жіночості. Ця категорія стала засобом абстрагування й ідентифікування субстантивів зі значенням особи жіночої статі, а також виділення фемінітивної підсистеми в лексичній системі української мови.

Така підсистема формувалася впродовж усієї історії розвитку української мови і стала відбиттям багатьох лінгвальних явищ. Результатом її багатомісного формування є обширна категорія номінативних одиниць зі значенням особи жіночої статі. У період самобутнього розвитку фемінітивна підсистема української мови зазнала впливу внутрішніх і зовнішніх чинників. Крім власне мовних змін, її специфіку репрезентують етнолінгвістичні, соціолінгвістичні, лінгвоареалогічні та лінгвокультурологічні явища, відображаючи своєрідність категорії жіночості як феномену української культури.

Наукове опрацювання фемінітивів започатковане в перших граматичних дослідженнях староукраїнської доби. Уже граматики XVI – XVII ст. подавали найменування жінок різної будови на зразок *мати, доилиця, сноха, самаряныни* («Грамматіки славенскиа...» М. Смотрицького (1619); *воєводина, матка, панна, братова, матеръ, господына* («Грамматика слов'янська» І. Ужевича (1645).

У граматиках XIX – XX ст. було конкретизовано словотвірні ознаки фемінітивів, зокрема виділено деривати на *-к-а, -иц-я, -ус-я, -ун-я, -ул-я, -анк-а, -янк-а, -их-а, -ен-я, -ин-я, -ал-я*, словотвірні суфікси яких указували на формування модифікаційного демінутивного словотвірного значення (*дочка, сестриця, матуся, бабуня, дівуля*) або модифікаційного номінативного значення (*дворянка, міщанка, цариця, шевчиха, німкенья, праля*), а також подано префіксальні і складні слова (*посестра, Богородиця, чорнобривка*) («Українська грамматика» Є. Тимченка (1907).

Загалом граматичні праці XVI – XX ст. зафіксували чимало матеріалу, що стосується творення і вживання фемінітивів. Саме він заклав підґрунтя для подальшого вивчення субстантивів зі значенням особи жіночої статі.

Питання словотворення і слововживання фемінітивів ґрунтовно опрацьовані у працях ХХ ст. («Норми української літературної мови» О. Н. Синявського (1930), «Курс сучасної української літературної мови» за ред. Л. А. Булаховського (1951), «Нарис словотворчої системи української актової мови ХІV – ХV ст.» Л. Л. Гумецької (1958), «Історична морфологія української мови» С. П. Бевзенка (1960), «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» за ред. І. К. Білодіда (1969), «Історія української мови. Лексика і фразеологія», відп. ред. В. М. Русанівський (1983) та ін.). Засадничими для вивчення історії фемінітивів української мови стали дослідження О. О. Потебні, Л. А. Булаховського, Л. Л. Гумецької, С. П. Бевзенка, В. В. Німчука, П. І. Білоусенка та ін. Надзвичайно цінними є праці І. І. Ковалика, що сформуvalи теоретичне й методологічне підґрунтя для опису фемінітивів української мови.

В українському мовознавстві з'явилася низка спеціальних лінгвістичних праць, що стосуються переважно синхронного вивчення фемінітивів та охоплюють писемний матеріал різних історичних періодів (І. І. Ковалик, І. І. Фекета, А. М. Нелюба, С. П. Семенюк, М. П. Брус, Я. В. Пузиренко та ін.). Перевагу синхронного аналізу фемінітивів над їх діахронним опрацюванням засвідчено у славістиці загалом, зокрема під час вивчення фемінітивів білоруської мови (В. Б. Хацкевич, П. В. Вярхов, В. Т. Піскун, М. А. Павленко), російської (І. Ф. Протченко, Н. О. Янко-Триницька, В. М. Хохлачова, О. А. Земська, Г. І. Демидова), польської (В. С. Золотова, М. Гроховська), чеської (М. Докуліл, Г. П. Нешименко), болгарської (О. А. Захаревич), сербської, лужицьких (І. І. Ковалик).

На сучасному етапі зусилля українських мовознавців зосереджені передусім на розв'язанні проблем фемінітивотворення новітнього синхронного зрізу. Активізацію процесів формування і функціонування назв жінок засвідчено в лінгвістичних та міжгалузевих дослідженнях, а також у новітніх словниках української мови, до яких увійшло й чимало загальних назв осіб жіночої статі (Є. А. Карпіловська, О. А. Стишов, А. М. Нелюба, А. М. Архангельська, М. П. Годована, Д. В. Мазурик, Л. В. Туровська, Я. В. Пузиренко, Т. М. Сукаленко та ін.). Проте ґрунтовного дослідження фемінітивів української мови, що охопило б їхній діахронний та синхронний розвиток, ще немає, що спонукає до опрацювання цих лінгвістичних питань і з'ясування генези, еволюції та функціонування апелятивів зі значенням особи жіночої статі.

Актуальність теми зумовлена потребою комплексно дослідити історію фемінітивів української мови (від витоків, упродовж усього писемного проміжку часу, аж до сьогодні); обґрунтувати закономірності розвитку фемінітивної підсистеми української мови, становлення лінгвальної категорії жіночості; унормувати й кодифікувати слова зі значенням особи жіночої статі, надати їм загальноживаного статусу в зіставленні з відповідними найменуваннями осіб чоловічої статі; а також процесами національного самовираження, одним із лінгвальних показників яких є власна підсистема загальних назв осіб жіночої статі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах наукової проблематики кафедри української мови «Українська мова в її структурно-семантичних і функційних виявах» ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Тему дисертації затверджено на засіданні Наукової ради «Українська мова» Інституту української мови НАН України (витяг із протоколу № 83 від 19 лютого 2019 року).

Мета дослідження полягає в з'ясуванні та обґрунтуванні історії виникнення, творення і функціонування апелятивів зі значенням особи жіночої статі на українському ґрунті з дописемних часів і впродовж писемного періоду розвитку української літературної мови.

Для досягнення мети передбачено розв'язання таких **завдань**:

- 1) випрацювати науково-методологічні засади і сформулювати термінологічну базу вивчення історії фемінітивів української мови;
- 2) дослідити процеси зародження, становлення й функціонування назв жінок як окремої лінгвальної категорії;
- 3) схарактеризувати фемінітивну підсистему української мови дописемного періоду: за праслов'янської єдності й після її розпаду;
- 4) відобразити семантичне, словотвірне і стилістичне багатство фемінітивної підсистеми давньоукраїнської мови;
- 5) установити лексико-семантичні та структурно-словотвірні зміни в категорії назв жінок староукраїнської літературної мови;
- 6) з'ясувати чинники і шляхи оновлення та збагачення фемінітивів у новій українській літературній мові;
- 7) простежити еволюційні зміни у фемініконі на перехідних етапах розвитку української мови у XX і XXI ст.;
- 8) проаналізувати функційно-стилістичні особливості загальних назв жінок у діахронному аспекті;

9) визначити основні тенденції розвитку фемінітивної підсистеми української мови протягом писемного періоду;

10) окреслити основні мовні й позамовні чинники формування категорії фемінітивності на українському ґрунті;

11) схарактеризувати найменування жінок у контексті міждисциплінарного наукового вивчення: етнолінгвістичного, лінгвоареалогічного, соціолінгвістичного, культурологічного;

12) упорядкувати історичний словник фемінітивів української мови та ввести до нього найменування жінок від XI до XXI ст.

Об'єкт дослідження – загальні назви осіб жіночої статі в історичному розвитку української мови.

Предмет дослідження – історія зародження, формування і функціонування загальних назв жінок в українській мові, становлення української фемінітивної підсистеми зі специфічними особливостями та закономірними відношеннями і зв'язками в ній.

Джерельною базою дослідження слугували пам'ятки української писемності (*світсько-художні*: «Слово о полку Ігоревім» XII ст., «Вірші. Приповіді посполиті» К. Зіновіїва XVII – XVIII ст. та ін.; *юридично-ділові*: «Руська правда» XI ст., «Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.» та ін.; *літописні*: «Повість минулих літ» XII ст., «Київський літопис» XII ст. та ін.; *релігійні*: «Галицьке Євангеліє» 1266 – 1301 рр., «Луцьке Євангеліє» XIV ст. та ін.; *полемічні*: «Ключь царства небесного» Г. Смотрицького XVI ст., «Ключ розуміння» І. Галятовського XVII ст. та ін.; *наукові*: «Лексикон словенороський» П. Беринди XVII ст., «Грамматика української мови» В. Сімовича (1918) та ін.); сучасні перевидання пам'яток із науковими коментарями та історичними текстами, напр.: «Євсевієве Євангеліє 1283 року» за ред. В. В. Німчука (2001), «Пересопницьке Євангеліє» за ред. І. П. Чепіги (2001), «Галицько-Волинський літопис» за ред. М. Ф. Котляра (2002), «Русалка Дністровая», кн. I, репринт 1837 р. (2007), «Русалка Дністрова», кн. II, наук.-крит. вид. (2007), «Луцька замкова книга 1560 – 1561 рр.» за ред. В. В. Німчука (2013), «Акти Полтавського полкового суду 1668 – 1740 рр.» за ред. В. В. Німчука (2017) та ін. Для опрацювання фемінітивів сучасної української мови використано різностильові тексти: художні, публіцистичні, наукові, офіційно-ділові та ін.

Науковою базою для фіксування й аналізування фемінітивів були також лексикографічні праці (історичні, етимологічні, діалектні, перекладні, тлумачні словники сучасної української мови, словники

авторської художньої мови тощо), зокрема «Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.)» (1988 – 2019); «Етимологічний словник української мови» в 7 т. за ред. О. С. Мельничука (1982 – 2012); «Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.» у 2 т. (1977 – 1978); «Словарь української мови» в 4 т., упорядк. Б. Грінченко (1907 – 1909); «Словник української мови» у 20 т. (2012 – 2020) та ін.; картотека «Історичного словника української мови XIII – XVIII ст.»; картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України) та ін.; теоретичні праці з історії української мови та інших мов, зі словотвору, лексикології, етимології, фонетики, морфології, синтаксису, стилістики, ареалогії, діалектології, етнолінгвістики, соціолінгвістики, культурології.

Загальний обсяг опрацьованих та інтерпретованих фемінітивів становить понад 8000 номінативних одиниць, серед яких і їхні варіантні форми. Вони подані в додатку до дисертації – «Історичному словнику фемінітивів української мови».

Методи дослідження. Для розв'язання визначених завдань у роботі використано *загальнонаукові і спеціальні методи*. Підґрунтям лінгвістичного дослідження стали загальнонаукові методи *індукції і дедуції, синтезу й аналізу*.

Метод індукції застосовано під час аналізу конкретних лексико-семантичних, структурно-словотвірних і функційно-стилістичних ознак фемінітивів, для формулювання загальних висновків і представлення кінцевих результатів дослідження. *Метод дедуції* – для інтерпретації лінгвальної категорії жіночості, виокремлення й аналізування фемінітивної підсистеми в діахронії та синхронії, для визначення термінологічної і методологічної бази. *Методи синтезу й аналізу* прислужилися для вивчення фемінітивної підсистеми в напрямі від аналізування номінацій, зафіксованих на різних історичних етапах, до синтезування їх за відповідними лексико-семантичними, структурно-словотвірними і функційно-стилістичними ознаками на всіх часових зрізах.

Для проведення лінгвістичного дослідження відібрано такі спеціальні методи, як *описовий, історичний та структурний*, а також *прийом кількісних підрахунків*. *Описовий метод* використано в обґрунтуванні теоретичних питань, методологічних положень, термінологічної бази та для аналізування фемінітивів у діахронії і синхронії, формулювання загальних висновків.

Історичний метод актуалізовано під час з'ясування витоків категорії жіночості, процесів становлення фемінітивів у дописемний період і впродовж усього писемного періоду їхнього розвитку, установлення спільних і відмінних змін на різних історичних етапах, фіксації динамічних і статичних явищ фемінітивотворення. *Структурний метод* використано для відображення явищ, зв'язків і відношень між фемінітивами в межах синхронного зрізу (розмежування їх за семантичними розрядами, словотвірними типами, стильовими різновидами та ін.). *Прийом кількісних підрахунків* застосовано для визначення кількісного складу фемінітивів на кожному історичному етапі, установлення продуктивності семантичних розрядів назв жінок, способів їх творення та ін.

В інтерпретуванні фемінітивів як складника національної культури, репрезентанта української ментальності, виразника ареального й діалектного членування української території, соціального розшарування українського населення використано кілька додаткових методів: *соціолінгвістичний, етнолінгвістичний, лінгвоареалогічний та культурологічний.*

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній уперше в лінгвоукраїністиці:

- комплексно досліджено загальні назви осіб жіночої статі в діахронному й синхронному аспектах на лексичному, словотвірному, функційно-стилістичному рівнях;
- обґрунтовано термінологічний зміст низки понять з обраної проблематики: *категорія жіночості, фемінітивна підсистема, фемінітивність, фемінітивотворення* та ін.;
- досліджено процеси зародження лінгвальної категорії жіночості за індоєвропейської єдності і становлення її у спільнослов'янський період;
- систематизовано й проаналізовано загальні назви жінок кожного історичного періоду за лексичними, словотвірними й функційними ознаками;
- з'ясовано специфіку формування та функціонування загальних назв жінок у давньоукраїнській, староукраїнській, новій і сучасній українській літературній мові;
- простежено динаміку і статику лінгвальних явищ та процесів у межах писемної доби розвитку фемінітивної підсистеми;
- схарактеризовано функціонування назв жінок у різних формах загальнонародної мови – літературній, діалектній та жаргонній;

- окреслено шляхи вивчення назв жінок у контексті лінгвоареалогії, соціолінгвістики, культурології;
- упорядковано історичний словник фемінітивів, що охопив номінації, засвідчені в писемній українській мові з XI до XXI ст.

Теоретичне значення дисертації полягає в розбудові концепції діахронно-синхронного дослідження мовних категорій в українській мові. Обґрунтовано потребу впровадження категорії жіночості як комплексної лінгвальної одиниці в систему української літературної мови в її лексичному, словотвірному та функційному виявах. Опрацьовано теоретико-методологічні засади діахронно-синхронного вивчення категорії жіночості в українській мові з часу її зародження до сьогодні. Узагальнення про фемінітивну підсистему, у якій відображені лексико-семантичні, словотвірні та функційні зміни впродовж усього періоду розвитку української мови, збагачують новими відомостями теоретичну лексикологію і дериватологію, формують наукові засади для комплексного дослідження інших мовних категорій, уможливають пізнання національної специфіки функціонування назв жінок. Висновки виконаного дослідження можуть бути використані в подальших наукових студіях із порівняльно-типологічного мовознавства, лексикології та дериватології української мови.

Практичне значення роботи вбачаємо в тому, що напрацьовані матеріали й зроблені висновки щодо кількісного та якісного складу фемінітивної підсистеми української мови, отримані внаслідок діахронного і синхронного аналізу, прислужаться в подальших мовознавчих студіях під час вивчення динамічних і статичних явищ, пов'язаних із розвитком лексики української мови. Отримані результати дослідження будуть використані для створення фундаментальних узагальнювальних праць з історичного словотвору української мови, а також для укладання різнотипних словників. Матеріали дисертації матимуть застосування і в лінгводидактиці, зокрема в навчальних курсах з історії української літературної мови, сучасної лексикології, дериватології, лексикографії, спецкурсах з етнолінгвістики, лінгвоареалогії, соціолінгвістики та культурології. Теоретичні напрацювання і практичні рекомендації дисертації будуть використані для відродження питомих і впровадження нових моделей творення фемінітивів, уніфікування й унормування назв жінок.

Особистий внесок здобувача. Усі результати виконаного дослідження та публікації одноосібні.

Апробація результатів роботи. Дисертацію обговорено на засіданні кафедри української мови ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (протокол № 5 від 26 листопада 2019 р.) і на засіданні відділу граматики та наукової термінології Інституту української мови НАН України (протокол № 9 від 17 грудня 2019 р.). Основні теоретичні положення й одержані результати дослідження викладено в доповідях на *Міжнародних наукових, науково-практичних конференціях, симпозіумах, читаннях*: «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2003), «Українці XVI – XVII століть крізь призму слова» (Львів, 2006), «Рідне слово в етнокультурному вимірі» (Дрогобич, 2007), «Наукова спадщина Юрія Шевельова і світ сучасної української філології. До 100-річчя від дня народження Ю. Шевельова» (Харків, 2008), «Наукова спадщина О. О. Потебні в контексті розвитку європейської філологічної думки XIX – XXI ст. (до 175-річчя від дня народження О. О. Потебні)» (Харків, 2010), «Північноукраїнське наріччя в історії української мови» (Житомир, 2010), «Граматичні читання – VI» (Донецьк, 2011), «Василь Стефаник та українська культура кінця XIX – початку XX ст.» (Івано-Франківськ, 2011), «Пам’ятки української мови: текст і контекст. Тимченківські наукові читання 3» (Львів, 2013), «Пророки у своїй Вітчизні – Тарас Шевченко та Юліуш Словацький» (Кременець, 2014), «Пам’ятки української мови: стилі та жанри. Тимченківські читання 4» (Львів, 2015), «Українська мова і сфера сакрального» (Чернівці, 2016), «Ареалогія й ономастика» (Ужгород, 2016), «Книжки про слова. Історична та діалектна лексикографія. Тимченківські читання 5» (Львів, 2017), «Українська філологія: школи, постаті, проблеми (до 170-річчя заснування кафедри української словесності у Львівському університеті)» (Львів, 2018), «Scientific and Professional Conference Humanities and Social Sciences in the Era of Globalization – 2018» (Будапешт, 2018), «Українська мова і сфера сакрального» (Чернівці, 2019), «Současná ukrajinistika: problémy jazyka, literatury a kultury: IX Olomoucké symposium ukrajinistů Střední a Východní Evropy» (Olomouc, 2020); на *Всеукраїнських наукових, науково-практичних конференціях і читаннях*: «Актуальні проблеми українського словотвору» (Івано-Франківськ, 2002), «Східнослов’янські мови в їх історичному розвитку (до 100-річчя від дня народження професора С. П. Самійленка)» (Запоріжжя, 2006), «Іван Ковалик і сучасне мовознавство (до 100-річчя від дня народження Івана Ковалика)» (Івано-Франківськ, 2007), «Олекса

Синявський: історія і сучасне мовознавство» (Бердянськ, 2007), «Гуцульський діалект у писемних пам'ятках та художній літературі» (Коломия, 2008), «Олександр Олесь: проблеми вивчення творчої спадщини і сучасність» (Суми, 2008), «Еволюційні тенденції в мові – III» (Миколаїв, 2009), «Гуцульський діалект: минуле і сучасність» (Коломия – Івано-Франківськ, 2010), «Читання, присвячені 90-й річниці від дня народження доктора філологічних наук, професора Степана Пилиповича Бевзенка» (Київ, 2010), «Українська онімія в часі і просторі» (Івано-Франківськ, 2011), «Художньо-сміслові координати творчості Леся Мартовича» (Івано-Франківськ, 2011), «Гуцульська діалектна лексика й лексикографія» (Коломия, 2012), «Іван Ковалик та українське мовознавство: історія, школи, проблеми» (Львів, 2017), «Кременецька граматика (1638 р.) в контексті освітньо-культурного розвитку України другої половини XVI – першої половини XVII ст.» (Кременець, 2018), «Борис Грінченко в літературному, культурно-освітньому та громадсько-політичному житті України» (Київ, 2018); на щорічних звітно-наукових конференціях викладачів ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (2002 – 2020).

Публікації. 3 теми дослідження опубліковано монографію «Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування» (Івано-Франківськ, 2019, 440 с.) і додаток до неї «Історичний словник фемінітивів української мови» (Івано-Франківськ, 2019, 640 с.); 40 статей, із яких 30 – у наукових фахових виданнях України, 5 – у закордонних збірниках; навчальний посібник «Українська мова XI – XV століть», рекомендований МОН України для студентів вищих навчальних закладів (Івано-Франківськ, 2015, 400 с.); посібники «Історична граматика української мови» у 3 ч. і «Розвиток української мови в XI – XV століттях» у 2 ч., які рекомендувала до друку вчена рада ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано-Франківськ, 2016, 2017).

Структура та обсяг роботи. Дисертація у формі монографії складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної наукової літератури та переліку опрацьованих джерел. Загальний її обсяг становить 440 с., обсяг основного тексту – 355 с. Додатком до неї став «Історичний словник фемінітивів української мови», до якого ввійшли назви жінок XI – XXI ст. Загальний обсяг словника – 640 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, указано на її зв'язок із науковими планами та програмами, сформульовано мету й завдання, встановлено об'єкт і предмет, окреслено джерельну базу, методи дослідження, наукову новизну, з'ясовано теоретичне і практичне значення роботи, визначено особистий внесок автора, подано відомості про апробацію одержаних результатів, публікації, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі «**Науково-теоретичні засади дослідження загальних жіночих номінацій у сучасному мовознавстві**» проаналізовано дослідження, у яких вивчено фемінітиви загалом та української мови зокрема, визначено методологічні й теоретичні засади дисертації, окреслено методика власного дослідження, обґрунтовано використання відповідних лінгвістичних понять.

Зазначено, що фемінітивна проблематика стала частиною багатьох наукових студій у ХХ ст. та набула ще більшої актуальності у ХХІ ст. В українському мовознавстві опрацьовано практику синхронного дослідження найменувань жінок, що ґрунтується переважно на джерельному матеріалі минулого й теперішнього сторіч (І. І. Ковалик, І. І. Фекета, А. П. Загнітко, А. М. Нелюба, М. Ю. Федурко, А. М. Архангельська, Я. В. Пузиренко, Т. М. Сукаленко та ін.). Історичний аспект дослідження загальних назв жінок української мови представлений лише в деяких працях (С. П. Семенюк, М. П. Брус). Ґрунтовний, вичерпний аналіз таких найменувань у діахронії та синхронії уможливають насамперед наукові праці з історії українського мовознавства.

Учення про фемінітиви як окрему лінгвальну категорію слів бере початок із досліджень визначних українських мовознавців О. О. Потебні та Л. А. Булаховського. Напрацювання О. О. Потебні посприяли обґрунтуванню твірної бази фемінітивів, визначенню співвідношення маскулінативних і фемінітивних словотворчих засобів, історичних зв'язків між означуваним та означальним словами. Л. А. Булаховський зацентрував увагу на паралельному творенні назв чоловіків і назв жінок із різними словотвірними значеннями та словотворчими засобами, а також на вживанні маскулінативів для позначення жінок за професією та іншими ознаками.

Історичне опрацювання фемінітивів української мови на лексичному рівні посіло чільне місце в наукових дослідженнях П. К. Коваліва, В. В. Німчука, І. П. Чепіги та ін.; на граматичному

рівні – у студіях С. П. Самійленка, С. П. Бевзенка, О. С. Мельничука та ін.; на словотвірному рівні – у працях Л. Л. Гумецької, І. І. Ковалика, П. І. Білоусенка та ін.; на діалектному рівні – у розвідках Ф. Т. Жилка, П. Ю. Гриценка, Н. В. Хобзей та ін. Спеціальному вивченню фемінітивів української мови присвячені лінгвістичні студії І. І. Фекети, П. І. Білоусенка, А. М. Нелюби, М. Ю. Федурко, А. М. Архангельської, С. П. Семенюк, М. П. Брус, Я. В. Пузиренко та ін.; на міжгалузевому рівні – дослідження О. Б. Ткаченка, В. І. Кононенка, В. В. Жайворонка, П. Ю. Гриценка, В. М. Брицина та ін. Порівняльне вивчення категорії фемінітивності вможливили праці В. В. Виноградова, Н. О. Янко-Триницької, О. А. Земської, Г. П. Нещименко, М. А. Павленка та ін.

Виділено комплексну мовну одиницю для ідентифікування й інтерпретування фемінітивів – *категорію жіночості*, або *фемінітивності*, як абстраговане лінгвальне поняття, якому підпорядковані одиниці нижчого рангу, об'єднані в ціле для вираження значення «особа жіночої статі». Ця категорія має ознаки трьох мовних площин – граматичної, словотвірної та лексичної. Найменування жінок належать до категорії істот, а в її межах – до особових назв разом із назвами чоловіків, тому їх схарактеризовано як морфологічну категорію особи в сукупності з маскулінативами та витлумачено як частину категорії особи, що охоплює грамеми «особа чоловічої статі» та «особа жіночої статі», показниками яких стали словозмінні та словотворчі засоби. Категорію жіночості кваліфіковано і як морфолого-словотвірну-синтаксичну, що являє собою словотвірну іменникову категорію, засобами вираження якої є переважно дериваційні форманти, зокрема суфікси як носії граем словотвірної категорії – словотвірних типів.

У системі ієрархічно підпорядкованих словотвірній категорії словотвірних розрядів, словотвірних типів і словотвірних моделей категорія жіночості об'єднує словотвірні розряди суфіксальних, префіксальних, конфіксальних, флексійних, складних, субстантивованих, семантичних дериватів, що відповідають основним способам творення фемінітивів – морфологічному, морфолого-синтаксичному, лексико-семантичному; словотвірні розряди охоплюють словотвірні типи, а останні – словотвірні моделі.

Загальні назви жінок кваліфіковано і як лексичну категорію, оскільки вони є самостійними лексичними одиницями із семантикою жіночості. Фемінітиви виражають різні номінативні значення

(первинні і вторинні), розвивають переносні значення, утрачають давні і набувають нових, вступають у семантичні зв'язки між собою та з іншими номінативними одиницями. Ієрархію категорії жіночості на лексичному рівні становлять семантичні розряди (за родинними зв'язками, діяльнісними, функційними ознаками та ін.), у яких виділено групи і підгрупи лексем, однозначні й багатозначні слова.

Для аналізу іменників зі значенням жіночості використано спеціальну термінологію, до якої ввійшли переважно терміни з основою *фемін-*: *фемінітив*, *фемінітивний*, *фемінітивність*, *фемінізація*, *фемінізувати*, *фемінізування* та ін. Зазначені лінгвістичні одиниці мають тривалу історію вживання й апробовані в багатьох загальновідомих працях. Функціонування таких термінів в українській лінгвістиці простежено з другої половини ХХ ст. та пов'язано насамперед з ученням про словотвір І. І. Ковалика. Теоретичне обґрунтування багатьох словотвірних питань на основі категорії назв осіб дало йому змогу ввести терміни *фемінізуючий*, *фемінінний*, *фемінізація* («жіночотворчість»). Під впливом праць І. І. Ковалика ці терміни з'явилися і в розвідках інших мовознавців, зокрема І. І. Фекети (*фемінізуючий*, *фемінінний*), Н. М. Захлюпаной (*фемінінатив*, *фемінізуючий*), А. П. Загнітка (*фемінатив*, *фемінативний*), С. П. Семенюк (*фемінізуючий*). На початку ХХІ ст. творення і вживання термінів з основою *фемін-* поживалено під впливом нових мовознавчих студій і напрямків.

Визначено власну термінологічну базу для вивчення загальних назв жінок, до якої ввійшли слова *фемінітив*, *фемінітивний*, *фемінітивність*, *фемінізувати*, *фемінізація*, *фемінізування*, *фемінітивотворення* та ін. Термін *фемінітив* використано паралельно з термінами *назви жінок*, *найменування жінок* для виділення й аналізування номінацій зі значенням особи жіночої статі; прикметник *фемінітивний* – для вираження ознак, властивих фемінітивам та пов'язаних із ними явищ; іменник *фемінітивність* – для передання абстрагованої ознаки жіночості, властивої мовним одиницям; дієслово *фемінізувати* – для визначення процесу надання чомусь ознаки жіночості; терміни *фемінізація* й *фемінізування* – для називання абстрагованого процесу надання ознаки жіночості та ін. Урахування обширного пласту фемінітивів, різноманітних зв'язків між ними дало змогу виділити в лексичній системі окрему *фемінітивну підсистему* – сукупність іменників зі значенням особи

жіночої статі, що перебувають у постійних закономірних відношеннях і лексичних, словотвірних та граматичних зв'язках між собою.

Лексико-семантичний аналіз уможливив характеризування лексичних значень, виділення семантичних категорій фемінітивів, з'ясування їхньої семантичної структури, розмежування на однозначні і багатозначні слова, виявлення різних змін у семантичній структурі найменувань жінок упродовж історичного розвитку української мови. Його класифікаційними одиницями обрано терміни *фемінітивна підсистема*, *лексичне значення*, *семантичний розряд*, *семантична структура* та ін. На етапі з'ясування походження фемінітивів, їхніх первинних коренів, значень і форм використано *етимологічний аналіз*, у якому вжито терміни *генеза*, *етимологія*, *внутрішня форма*, *етимологізація*, *деетимологізація* та ін.

У процесі словотвірного аналізу фемінітиви класифіковано за способами творення, словотвірними розрядами, типами, моделями, твірною базою, дериваційними засобами та словотвірною семантикою. Основними способами творення фемінітивів визнано морфологічний, морфолого-синтаксичний та лексико-семантичний, серед яких провідним є морфологічний спосіб. За словотвірними афіксами в межах морфологічної деривації виділено словотвірні розряди суфіксальних дериватів (*добрячка*, *задніпрянка*, *квітницарка*), префіксальних (*прамати*, *нерусинка*), флексійних (*кума*, *раба*), конфіксальних (*безприданка*, *повітруля*) і складних дериватів (*Богоматір*, *босоніжка*). Невисоку продуктивність встановлено для морфолого-синтаксичного (*вчена*, *знайома*) та лексико-семантичного (*гарпія* «зла, нестерпна жінка, *перен.*, *згруб.*», *циганка* «прохачка, *перен.*, *знев.*») способів.

Зазначено, що дослідження фемінітивів української мови в історичному плані угрунтовано на використанні діахронного і синхронного аспектів. Поняття діахронії застосовано для визначення історичних змін, що відбулися впродовж дописемної і писемної доби у фемінітивній підсистемі української мови загалом і яких зазнали окремі лексичні, словотвірні, функційні одиниці в її складі. Поняття синхронії використано для аналізування фемінітивної підсистеми на різних історичних етапах і виявлення найхарактерніших лексичних, словотвірних та функційних ознак фемінітивів усіх часових зрізів.

Засадами означених методологічних підходів визнано цілісність фемінітивної підсистеми в загальній основі; системність і регулярність фемінітивних процесів на історичних етапах;

взаємопов'язаність і взаємозумовленість її компонентів у межах синхронного зрізу; змінність окремих елементів без порушення цілісності фемінітивної підсистеми; продуктивність і регулярність мовних одиниць. Фемінітивна підсистема набула основного структурного вигляду ще за спільнослов'янської єдності, який зберігся в давньоукраїнській мові і майже не порушувався впродовж усієї писемної доби, попри те, що змінювалися внутрішні і зовнішні впливи на розвиток української літературної мови, установлювалося відношення між різновидами книжної мови, формувалася власна джерельна база на народнорозмовній основі.

В основу методики діахронного і синхронного дослідження лягла розроблена власна класифікація періодів розвитку фемінітивної підсистеми: протоукраїнський період до X ст., давньоукраїнський період XI – XV ст., староукраїнський період XVI – XVII ст., новий український період XVIII – XIX ст. та сучасний український період XX – XXI ст. До загальних особливостей фемінітивів таких історичних періодів належить статика й динаміка, інтенсифікація та екстенсифікація, продуктивність і регулярність лінгвальних процесів. Специфіку фемінітивної підсистеми кожного синхронного зрізу визначає сукупність статичних явищ, успадкованих із минулої доби, і динамічних змін, що окреслюють перспективи розвитку і віддзеркалюють відмінності між історичними етапами.

Складниками методології дослідження фемінітивів стало виявлення інтенсивних та екстенсивних змін. Уведення понять інтенсифікації та екстенсифікації дало змогу встановити сукупність статичних явищ як результатів інтенсифікаційних процесів і динамічних явищ як результатів екстенсифікаційних змін. На лексичному рівні результатом інтенсифікації визнано сукупність семантичних розрядів, збережених від однієї історичної доби до іншої, а результатом екстенсифікації – поповнення семантичних розрядів новими лексемами та розширення семантичної структури слів. На словотвірному рівні результатами інтенсифікації є використання словотвірних типів і моделей, відомих із попередніх періодів, а результатами екстенсифікації – творення дериватів за новими словотвірними типами й моделями. Показником рівня інтенсивних та екстенсивних процесів у фемінітивній підсистемі на синхронних зрізах і під час переходу від одного до наступного періоду стала продуктивність та регулярність її компонентів.

У другому розділі «Формування субстантивів із фемінітивним значенням у дописемний протоукраїнський період» схарактеризовано категорію жіночості від витоків до виникнення власної писемності, простежено становлення її в тісному взаємозв'язку з розвитком граматичних категорій особи, істоти та роду. Проаналізовано лексичні й словотвірні ознаки фемінітивів, описано непохідні фемінітиви, успадковані з індоєвропейської доби, та похідні слова, що сформувалися у праслов'янський період.

Простежено процес формування лінгвальної категорії жіночості, що бере початок з індоєвропейської доби і пов'язаний із розвитком категорії істот / неістот, особових зв'язків і родових відношень. У праіндоєвропейській мові весь світ поділявся на живий та неживий. Розрізнення понять живого світу (напр., назви активних сил) і неживого світу (напр., назви знарядь) залежало від мислення тодішньої людності. У розподілі за статтю імена мови не мали тоді виразної і послідовної родової диференціації. Позначаючи навіть різні за статтю істоти, слова не виражали ознак чоловічого або жіночого роду, напр., у назвах споріднення (на зразок лат. *pater* «отець» і *frater* «брат», *mater* «мати» і *soror* «сестра») не має в основі чи у словозміні нічого такого, що вказувало б на імена чоловічого або жіночого роду. Водночас основи на *-ě-/-ǫ- ідентифікували переважно імена чоловічого й середнього родів, а основи на *-ā-, *-jā- – імена жіночого роду. Однак самі основи на *-ě-/-ǫ- й *-ā-, *-jā- не вказували на чоловічий і жіночий рід. В індоєвропейській мові рід іменника міг визначатися за змістом і за формою прикметника, ужитого з ним.

Виокремлення прикметників із категорії імен, набуття ними словозмінної парадигми, яка охоплювала й форми жіночого роду, співвідносні з відповідними іменами, сприяло утвердженню категорії роду іменників, що засвідчено вже на ґрунті самостійного розвитку індоєвропейських племен. За допомогою ад'єктивів, вилучених із розряду імен для вираження їхніх ознак, рід став специфічною граматичною ознакою іменників, а показником жіночого роду – давні суфікси основи *-ā-, *-jā-, які під впливом прикметників стали виразниками жіночого роду, а внаслідок фонетичних змін на спільнослов'янському ґрунті були перетворені на закінчення – основні граматичні показники іменників жіночого роду.

З індоєвропейської мови успадковано праслов'янською, а далі й українською мовою невелику кількість імен зі значенням особи жіночої статі. Індоєвропейськими за походженням учені вважають

загальні назви жінок за родинними стосунками: **žena* «жінка, дружина», **mati* (род. в. **materē*) «мати», **dьkti* (род. в. **dьktere*) «дочка», **sestra* «сестра», **svekrу* (род. в. **svekrьve*) «свекруха», **snoxa* «невістка», **zьly* (род. в. **zьlьve*) «чоловікова сестра, зовиця» та ін. Фемінітиви найдавнішого походження позначали жінок переважно за сімейними зв'язками (**baba*, **ętry*) і зрідка – за іншими ознаками (**děva*, **vьdova*). У праслов'янській мові вони належали до непохідних слів, зв'язки яких з індоевропейськими основами встановлено внаслідок етимологічного аналізу.

Констатовано, що на спільнослов'янський період припав самостійний розвиток категорії жіночості, статус якої визначено у структурі тодішньої мовної системи і в зіставленні з іншими лінгвальними одиницями та з категорією маскулінативності зокрема. Аналіз фемінітивів праслов'янського лексичного фонду, проведений на основі «Этимологического словаря славянских языков» та інших наукових досліджень, дав змогу зафіксувати близько 300 субстантивів зі значенням жіночості, які об'єднано в семантичні розряди назв жінок за родинними стосунками (**bratana*, **svojakyni* та ін.); віковими і фізіологічними ознаками (**děvьčina*, **mězinьka* та ін.); зовнішніми і внутрішніми рисами (**čьrnuxa*, **lěnivьka* та ін.); стосунками, відносинами, поведінкою (**drugа*, **gostьja*, **naprasьnica* та ін.); соціальним, сімейним станами (**naslědьnica*, **nevěsta* та ін.); діяльністю, зайнятістю (**bajadlica*, **dojidlica* та ін.); надприродними ознаками (**juda*, **morěna* та ін.).

Для праслов'янської мови характерне розширення семантичної структури лексичних одиниць і поява багатозначних слів із фемінітивною семантикою. Унаслідок цього майже до кожного розряду назв жінок увійшли моносемантичні й полісемантичні слова, причому другі виявлено в одному діалекті або в різних мовах, тому ієрархію значень у їхній структурі встановити важко, напр.: **družьka* «подруга» (болг., макед., друс.), «весільна дружка» (влуж., друс.), «співжителька» (слв.); **gospodynī* «госпожа», «хазяйка» (стсл., словен., пол.), «дружина» (стчес.), «економка» (чес.); **lada* «дівчина (у весільному обряді)» (болг.), «дівчина» (стчес.), «дружина (ласк. назва дружини)» (друс., рос. діал., укр. діал.).

Із праслов'янської доби українська мова успадкувала чимало найменувань жінок, напр.: **bergyni*, **bogyni*; багато лексем не ввійшло до її активного вжитку, а стало надбанням інших мов, напр.: **koběta*, **malьženьka*, **mоžatьka* (пол.); **boba*, **boltьnica*, **mymra*, **mytica*

(рос.) або засвідчено тільки в давньоукраїнський період. Далі такі фемінітиви поступово занепали чи відійшли до пасивного складу, напр.: **dъči* «дочка», **jętryu* «ятрівка», **zъly* «зовиця», **junica* «дівчина», **krъvotočica* «жінка, яка страждає на кровотечу», **kъrmidlica* «годувальниця», **naložьnica* «любовниця» (друс.).

Відзначено, що спільнослов'янська мова успадкувала основні риси індоєвропейського словотвору й набула у процесі самостійного розвитку багатьох нових ознак (зокрема, на базі давніх основ сформувала похідні та непохідні слова, розвинула нові способи деривації (напр., префіксацію), збільшила кількість словотворчих формантів, похідних від індоєвропейських засобів), що відбилося й на формуванні категорії жіночості, яку репрезентувала вже тоді численна кількість похідних фемінітивів із різними словотворчими засобами.

За способом творення похідні субстантиви зі значенням особи жіночої статі – це переважно морфологічні деривати, утворені за допомогою різних словотворчих формантів – здебільшого суфіксів, зрідка префіксів, конфіксів, флексій. Залежно від твірної бази суфіксальні фемінітиви поділено на словотвірні розряди відіменникових, відприкметникових та віддієслівних дериватів. У межах кожного розряду виділено окремі словотвірні типи, які визначено на підставі семантики твірної основи, дериваційного форманта і словотвірного значення. Словотвірний розряд відіменникових утворень відрізнявся від інших розрядів багатством твірної бази і словотворчих засобів, а внаслідок цього – найбільшою кількістю словотвірних типів. У творенні фемінітивів брали участь різні за семантикою і структурою субстантиви. Їх поділено на відфемінітивні (мотивовані назвами жінок на зразок **děvica*, **děvuxa*, **děvьka* < **děva*), відмаскулінативні (мотивовані назвами чоловіків на зразок **družica*, **družika*, **družьka* < **drugъ*) та відіменні загалом (на зразок **krasul'a*, **nekrasa* < **krasa*).

Суфіксальні відіменникові деривати були сформовані у спільнослов'янський період переважно від назв осіб жіночого й чоловічого родів. Назви жінок різною мірою виявили свою продуктивність у творенні нових відфемінітивних дериватів, напр.: **baba* > **babica*, **babuxa*, **babura*, **babьka*, **babuša*; **mati* > **matica*, **matika*, **matina*, **mačexa*, **matul'a*, **matun'a*, **matьka*; **sestra* > **sestrica*; **teta* > **tetьka*; **vьdova* > **vьdovica*; **žena* > **ženьka*. Відмаскулінативні утворення мотивовані співвідносними назвами чоловіків і мають суфікси *-ic-a*, *-ik-a*, *-ьk-a*, *-yn-i*, *-ьn-a*, напр.:

korľ* > **korlica* «королева»; **kьmetь* > **kьmetica* «дружина кмета», «селянка»; **кѣнѣзь* > **кѣнѣгуні* «княгиня», **кѣнѣзьна* «княжна». Суфікси *-ic-a*, *-ьk-a* могли приєднуватися до різних за структурою іменних основ, а суфікси *-ун-і*, *-ьп-а* – переважно до непохідних основ. Словотвірний тип на *-ун-і* став одним зі специфічних засобів вираження жіночості у праслов'янській мові (grьkuni*, **dobryni*, **orbuni*, **sluguni*), а суфікс *-ьп-а* – засобом вираження ознаки присвійності, тому слова з ним первинно мали прикметникове значення (**иьна*, **l'ubьna*). Деякі назви були утворені від неособових іменників (**basнь* > **basnica*, **kosmь* > **kosmyni*).

Відприкметникові деривати становили найбільшу кількість фемінітивів у праслов'янській мові. Вони характеризували жінок за різними ознаками, напр.: **obl'ub(j)enica* «кохана жінка, дівчина» < **obl'ub(j)enь/-a*; **obmorьnica* «жінка, яка викликає відразу», «жінка, яка спричиняє ворожнечу між людьми» < **obmorьнь(jь)*. Більшість із них належала до словотвірного типу на *-ic-a* (**lubovьnica*, **milostьnica*, **naxalьnica*, **orzumьnica* та ін.), решта – до фемінітивів на *-ьk-a*, *-их-a* й ін. (**lěnivьka*, **lěnix* та ін.), виражаючи мутаційне словотвірне значення. Похідність цих дериватів зумовлена первинним використанням ад'єктивів для вираження родових ознак (**malь(a)*, **moldь(a)* тощо), унаслідок чого категорію імен було розмежовано на окремі групи слів ще в індоєвропейській мові і виділено окрему категорію іменників. Характеризуючи жінку за певними рисами, прикметники ще тривалий час вживалися з означуваними словами (*жінка*, *дівчина* та ін.). Атрибутивні назви вже за спільнослов'янської доби зазнали субстантивації у зв'язку із занепадом означуваних слів, виразниками яких стали словотворчі засоби.

Віддієслівні утворення мотивувалися вербативними основами і виражали мутаційне словотвірне значення, напр.: **dojica*, **dojьka* < **doiti*; деякі мали співвідносні назви чоловіків, напр.: **dělьnica*, **dělьникь* < **děliti*. Вони становили словотвірні типи на *-ic-a*, *-nic-a*, *-ьk-a*, *-ej-a*, *-их-a*, напр.: **bьrati* (*berō*) > **berica*, **bereja* «збиральниця»; **dojiti* > **dojьka* «годувальниця»; **lopotati* > **lopotuxa* «балакунка; пліткарка».

Малопродуктивними способами творення фемінітивів у праслов'янській мові були флексійний, конфіксальний, префіксальний та основоскладання. Флексійним способом постали назви жінок від іменникових, прикметникових і дієслівних основ за допомогою флексій **-a*, **-ja*, **-i*, **-y*, які походили з індоєвропейських суфіксів

основи **-ā-*, **-jā-*, **-ī-*, **-ū-*, властивих переважно іменам жіночого роду. На праслов'янському ґрунті стало можливим творення фемінітивів за допомогою самих закінчень, оскільки суфікси давніх основ **-ā-*, **-jā-*, **-ī-*, **-ū-* були перетворені на флексії іменників жіночого роду і використані також у словотворенні, напр.: **doja* < **dojiti*, **svaxa* < **svatъ*, **tъšča* < **tъstъ*.

До конфіксальних фемінітивів належали специфічні найменування жінок, мотивовані іменними та дієслівними основами, напр.: **obgolъbnica* < **golva*, **nerodica* < **roditi*. У зв'язку із цим практично кожна словотвірна одиниця набула власної історії, напр., слово **nevěsta* «невідома, незнана» – утворення від давнього короткого префіксального дієприкметника **nevěstъ(jь)*, зумовленого дієсловами *věsti* (*vědmъ*), *věděti*, що первинно зазнало субстантивації в жіночому роді, а після втрати коротких прикметникових форм стало мотивуватися безпосередньо дієслівною основою.

Префіксація була непродуктивним способом деривації фемінітивів, серед яких виділено кілька слів із префіксами **pra-*, **ne-*, напр.: **pramati* < **mati*, **prababa* < **baba*, **netъkaxa* < **тъkaxa*. Це свідчило про непродуктивність цього способу творення фемінітивів, можливо, через становлення префіксації тоді загалом та через обмежену участь префіксів у формуванні іменників.

Основоскладання було також малопродуктивним способом творення фемінітивів, який засвідчував появу нового процесу морфологічної деривації та охоплював декілька експресивних утворень, що мали різне походження, напр.: **bratučęda* «дочка брата» < **bratu* і **čęda*; **kudibaba* «пліткарка, наклепниця» < **kuditi* і **baba*; **laxudъra* «обірванка, нечупара» < **laxъ* і **dъrati*.

Поширення відприкметникових утворень із фемінітивним значенням у праслов'янський період сигналізувало про появу морфолого-синтаксичного способу (**l'uba* «любовниця; дружина» та ін.), а розвиток багатозначності фемінітивів, набуття ними переносних значень свідчили про зародження лексико-семантичної деривації (**kukavica* «бідна, нещасна людина» та ін.).

Третій розділ «Основні закономірності розвитку загальних жіночих назв у писемний український період» складається із чотирьох підрозділів, у яких системно проаналізовано фемінітиви давньоукраїнської, староукраїнської, нової і сучасної української мови з оперттям на їхні лексичні ознаки (семантичні категорії, семантичну структуру), структурно-словотвірні (способи творення, словотвірні

типи, словотвірну семантику) і функційно-стилістичні (використання в різних стилях української літературної мови).

Проаналізовано назви жінок давньоукраїнської мови і відзначено, зокрема, що становлення категорії жіночості тоді було зумовлене процесами формування власної літературної мови зі своєрідною вимовою і графікою та багатою спільнослов'янською мовною спадщиною. Давньоукраїнська мова зберегла в основних рисах фемінітивну підсистему праслов'янської мови, яку значною мірою не відображено в тодішніх писемних джерелах через книжний характер текстів, зосередження основної кількості найменувань жінок у розмовному мовленні й частково – у книгописанні (близько 300 слів – 4 % від загального обсягу зафіксованого матеріалу).

Фемінітиви цього періоду належали до семантичних розрядів назв жінок за родинними зв'язками (*дочерь, дядина*); діями, функціями (*двѣрница, кърмилица*); соціальним, майновим, сімейним станами (*бановъна, селянька*); церковно-релігійними ознаками (*Богомати, хрестиянька*); характером, поведінкою (*блудница, любодѣица*); віковими ознаками (*дѣвица «дівчина», жонька «жінка»*); національними й територіальними ознаками (*жидовька, московька*); міфологічними рисами (*богыни, жьрица*). До цих розрядів увійшла спільнослов'янська, старослов'янська і власне українська лексика. Розширення семантичної структури назв уможливило значення «Богородиця», якого набули спільнослов'янські слова (*дѣва, мати, матька* та ін.) і церковнослов'янські (*владычица, помощница* та ін.).

Із погляду творення фемінітиви були морфологічними похідними, результатом переважно суфіксальної деривації. Вони репрезентовані великою кількістю словотвірних типів із суфіксами *-иц-а, -ниц-а, -к-а, -ин-я, -ин-а(я), -ън-а, -евън-а, -овън-а, -ичън-а, -ерь-, -овъ* тощо, напр.: *королица, ключница, невѣстка, боярыня, старостина, княжьна, царевъна, сестричьна, матеръ, ятровъ*. Поодинокі фемінітиви постали флексійним, конфіксальним способами, основоскладанням, субстантивацією і семантизацією: *внука, подруга, приснодѣва, водимья, заступница* «Богородиця».

За словотвірною семантикою фемінітиви поділено на модифікаційні (відіменникового походження), мутаційні (відіменникові, віддієслівні, відприкметникові деривати) і транспозиційні утворення (субстантивати). Деякі похідні слова витлумачено як полімотивовані (*рабыня «жіночість» < рабъ, раба; благовѣстьница «жіночість» < благовѣстьникъ* і «носіїка ознаки,

названої твірним словосполученням» < *благо вѣстити; царевъна* «жінка стосовно чоловіка, названого твірним іменником» < *царь* і «носіїка ознаки, названої твірним прикметником» < *царевъна (дочка)*.

Значено, що становлення категорії жіночості в XVI – XVII ст. зумовлене розвитком староукраїнської літературної мови під впливом суспільно-політичних, воєнних, культурних та інших чинників, взаємозв'язками її з церковнослов'янською книжністю, а також контактуванням говорів і постанням південно-східного наріччя. Обширна джерельна база вможливила виділити близько 1000 найменувань жінок – 12 % від загального складу зібраного матеріалу.

Фемінітивну підсистему староукраїнської мови представили семантичні розряди назв жінок за діяльнісними, функційними ознаками (*кухарка, пекарка*); соціальним, майновим станами (*земянка, скарбникова*); характером, поведінкою, стосунками (*бесѣдница, коханка, нерядница*); родинними зв'язками (*племінниця, ятрівка*); церковно-релігійними рисами (*законниця, скимниця*); віковими, фізіологічними ознаками (*дѣвчинка, жоночка, породѣля*); національними й територіальними особливостями (*волошка, єгиптяньни*); міфологічними ознаками (*жърица, небожителка*).

Наповнення семантичних розрядів відбулося під впливом іншомовної (*акторка, гафтарка, езекуторка, майстриня, фундаторка* та ін.), менше – питомої (*прохачка, спѣвалниця* та ін.) лексики. Розширення семантичної структури зазнали поодинокі фемінітиви (*невіста* «жінка», «невістка», «заміжня жінка», «ворожка»; *облюбеница* «улюблениця», «дружина»). У писемних творах засвідчено вперше праслов'янські слова (*дѣвчина, дружина, мамка, молодиця, нянька* та ін.). Зросла кількість найменувань Богородиці (*всегдадѣва, приятелька, родителька* та ін.).

На період староукраїнської мови припало значне оновлення способів деривації, словотворчих ресурсів і твірної бази фемінітивів. Через конкурування староукраїнської і церковнослов'янської мов творення назв жінок зосереджувалося в розмовному мовленні, тому й стало виразником власних словотвірних процесів. Провідним способом деривації фемінітивів тоді так само був морфологічний, що охопив творення їх суфіксальним, флексійним, префіксальним, конфіксальним способами, основоскладанням і словоскладанням.

У межах суфіксації продуктивними були словотвірні типи на *-к-а*, *-иц-а*, *-ниц-а*; малопродуктивними – на *-ин-я* (*-ын-я*), *-их-а*, *-и-я* (*-е-я*), *-н-а*, *-овн-а*, *-евн-а*, *-анк-а*, *-ин-а(я)*, *-ов-а(я)*, *-ев-а(я)* і

непродуктивними – на *-ц-а*, *-чиц-а*, *-лиц-а*, *-овиц-а*, *-ечн-а*, *-ичн-а*, *-енк-а*, *-онк-а*, *-инк-а*, *-л-я*, *-ус-я* тощо. Зросла продуктивність словотвірних типів на *-к-а*, *-иц-а*, *-ниц-а*, *-ин-я*; регулярними стали словотвірні типи на *-овн-а*, *-евн-а*, *-ин-а(я)*, *-ов-а(я)*, *-ев-а(я)*, з'явилися словотвірні типи на *-анк-а*, *-их-а*, *-ух-а*, *-ус-я*, *-еньк-а*, *-иньк-а*, *-оньк-а*, *-ечк-а*, *-ичк-а*, *-очк-а*, *-ейк-а*, *-ойк-а*. Низькою продуктивністю і надалі відзначалися флексійний (*пасерба*), префіксальний (*посестра*), конфіксальний (*надчерица*) способи, складання слів, основ (*паниматка*, *близнятородица*), субстантивація (*молодая*, *пречистая*) та семантизація (*патронка* «Богородиця»). За словотвірною семантикою фемінитиви являли собою модифікаційні (*одиначка* «жіночість»), мутаційні (*судянка* «дочка стосовно особи, названої твірним іменником») і транспозиційні (*преблагословенная* «носійка ознаки, названої твірним прикметником») утворення.

Акцентовано на тому, що розвиток фемінитивної підсистеми в українській мові XVIII – XIX ст. був означений становленням і формуванням літературної мови на народній основі, тому категорія фемінитивності перебувала під впливом розмовної стихії і ввібрала чимало рис із живого мовлення та віддалилася від староукраїнської основи, насиченої церковнослов'янською і західноєвропейською лексикою. Спільнослов'янські та власне українські слова зазнали стилістичної диференціації. Давні запозичення вийшли з активного вжитку через відмирання старих реалій (*княгиня*, *княжна*, *князівна*), проте з'явилися нові фемінитиви (*бурмистриха*, *бурмистрівна*). За умов активного українсько-російського контактування та російського посередництва фемінитивна підсистема наповнилася словами іншомовного походження, а також народнорозмовною лексикою. Зафіксовано майже 2000 номінацій, що становить 25 % від загального складу опрацьованого матеріалу.

Фемінитиви цього періоду сформували такі семантичні розряди: назви жінок за характером, темпераментом, зовнішніми і внутрішніми ознаками, інтересами, стосунками (*гнівничка*, *душогубка*, *огидниця*, *порадниця*, *співачка*); соціальним, майновим, сімейним станами (*бідниця*, *зведениця*, *кушнірка*, *поміщиця*); діяльними, функційними ознаками (*маслярка*, *перекупка*, *ткачиха*); родинними зв'язками (*мамуня*, *нянька*, *родачка*); церковно-релігійними ознаками (*богомілька*, *християнка*); національністю, територією проживання (*азіятка*, *славянка*); віковими, фізичними й фізіологічними особливостями (*коротуха*, *сліпачка*); міфологічними й казковими

ознаками (*лісунка, мавка*). Народнорозмовна основа посприяла кількісному зростанню фемінітивів майже в усіх семантичних розрядах (*бранка, браночка; в'язальниця, в'язальничка*), засвідчила семантичні й словотвірні можливості вираження категорії жіночості (*жаля, женчиха, женькиня, женьчарка, жниця, жнія*), здатність фемінітивів набувати різних оцінних значень і формувати синонімічні ряди (*побігайка, побігачка, побігуха, побігуця, побігуля*).

Поповненню складу фемінітивів відбулося внаслідок морфологічної деривації, де переважав суфіксальний спосіб, що охопив продуктивні, малопродуктивні та непродуктивні словотвірні типи. У межах стилістично нейтральних слів найбільш продуктивним був словотвірний тип на *-к-а*, зросла продуктивність словотвірних типів на *-ниц-я, -льниц-я, -івн-а, -их-а, -ин-я*, порівняно з минулим періодом, багато словотвірних типів занепало, зокрема із суфіксами *-н-а, -ичн-а, -м-а, -ір, -ов, -овиц-я, -ов-а(я), -ев-а(я), -ин-а(я)*, з'явилися фемінітиви на *-ш-а, -ен-я*, продуктивнішими стали словотвірні типи із суфіксами *-очк-а, -ичк-а, -еньк-а, -ечк-а, -ух-а* та ін.

До малопродуктивних належали префіксальний, флексійний, конфіксальний способи, основоскладання, субстантивація і семантизація фемінітивів (*піддружка, госпожа, небога, пупорізка, кохана, козачка* «жінка»). З погляду словотвірної семантики фемінітиви були модифікаційними (*сусідка* «жіночість», *сусідонька* «пестливість»), мутаційними (*вуглярка* «жінка стосовно особи, названої твірним іменником») і транспозиційними дериватами (*піддівоча* «носійка ознаки, названої твірним прикметником»).

В українській мові ХХ ст. фемінітивна підсистема зазнала істотного переформування й оновлення, порівняно з минулими історичними періодами, і стала однією з обширних та динамічних категорій слів на цьому етапі. До неї ввійшло близько 5000 субстантивів зі значенням жіночості – 62 % від загального складу представленого матеріалу.

Вона об'єднала семантичні розряди назв жінок за професійними, діяльнісними, функційними ознаками; інтересами, уподобаннями, здібностями, характером, виглядом, темпераментом, поведінкою; територіальними, національними, племінними, етнічними ознаками; соціально-класовим, спадково-майновим, сімейним станами; церковно-релігійними ознаками; родинними зв'язками і стосунками; віковим, фізичним і фізіологічним станами; міфологічними й казковими особливостями. У найбільших розрядах

фемінітиви зазнали детальнішої диференціації. Наприклад, до першого розряду ввійшли назви жінок за професійною спеціалізацією в різних галузях промисловості, за виробничо-технічними, ремонтно-будівельними та іншими процесами (*апретурниця, бланшувальниця, бензозаправниця, газозварниця, кондитерка, операторка* та ін.). З'явилися нові назви жінок за науково-дослідницькою, навчально-освітньою, літературно-творчою, культурно-мистецькою, торговельно-економічною, спортивною, медичною, громадською, управлінською та іншою діяльністю (*албаністка, здобувачка, лінгвістка, дописувачка, есеїстка, дизайнерка, режисерка, кредиторка, каноїстка, терапевтка, очільниця, прем'єрка* та ін.).

Значного поповнення зазнали семантичні розряди назв жінок за інтересами, уподобаннями, здібностями, характером, поведінкою, стосунками (*бібліофілка, графоманка, ерудитка, інтровертка, екстремалка, ворогиня* та ін.); за територіальними, національними, племінними, етнічними ознаками (*антка, ботсванка, даргинка, іспанка, кропивничанка*); у розряді фемінітивів за соціально-класовим, спадково-майновим станами основну частину сформувала застаріла лексика та небагато нових слів (*заробітчанка, острожниця*). Дещо кількісно збільшилися семантичні розряди назв жінок за церковно-релігійними ознаками (*вірянка, побожниця*); фізичним та психологічним станами (*аутистка, інвалідка*), а склад інших розрядів залишився майже незмінним.

Характерною ознакою сучасної української мови стало зростання кількості багатозначних слів (*дзвонарка* «прислужниця, яка калатає в церковні дзвони», «працівниця, яка дзвоником повідомляє про початок уроків у школі»; *роздавальниця* «працівниця закладу громадського харчування, яка роздає страви», «робітниця сільського господарства, яка роздає корми худобі, птиці»; *феміна* «особа жіночої статі», «прибічниця руху за рівновправ'я чоловіків і жінок, *розм.*»), а також омонімічних фемінітивів (*автоматниця* «войовниця, озброєна автоматом» і *автоматниця* «працівниця, яка обслуговує машини-автомати»; *консерваторка* «жінка консервативних поглядів» і *консерваторка* «студентка консерваторії»).

Основним способом творення фемінітивів у ХХ ст., як і раніше, була морфологічна деривація, у межах якої переважав суфіксальний спосіб. Розширення твірної бази фемінітивів спричинило зростання продуктивності словотвірних типів і поділ їх на продуктивні із суфіксами *-к-а*, *-ниц-я*, *-льниц-я*, малопродуктивні із суфіксами *-ин-я*,

-ух-а, -івн-а, -их-а, -ш-а, -очк-а, -оньк-а, -ечк-а, -еньк-а, -иньк-а, -ичк-а, -ушк-а, -анк-а, -ул-я, -ах-а, -ох-а і непродуктивні із суфіксами -ес-а, -ис-а, -ин-а, -л-я, -ал-я, -ачк-а, -енк-а, -инк-а, -ун-я, -ус-я, -ак-а, -ищ-е, ег-а, -еп-а, -уг-а та ін. Малопродуктивними способами деривації фемінітивів у ХХ ст. були префіксальний, флексійний, конфесійний способи та осново-, словоскладання (*послужанка, маркіза, безприданка, тонкослізка, медсестра, мати-героїня*), а також субстантивація (*вчена, зв'язкова, неповнолітня* та ін.) і семантизація (*гетера, голубка, пташка* та ін.).

Деривацію фемінітивів української мови ХХІ ст. так само репрезентує морфологічний спосіб, у межах якого активізоване суфіксальне творення внаслідок використання продуктивного словотворчого суфікса -к-а і тих, які раніше були малопродуктивними. Збагачення твірної бази фемінітивів спричинило формування багатьох словотвірних моделей у дериваційному типі на -к-а. Словотвірні типи на -ищ-я, -нищ-я, -чищ-я, -щищ-я, -льниць-я помітно знизили свою продуктивність у творенні фемінітивів через конкуренцію із суфіксом -к-а. Словотвірні типи на -івн-а, -их-а, -ух-а, -ш-а, -ин-я репрезентують давні словотвірні процеси, з яких деривати на -івн-а – реліктові загальні назви жінок, фемінітиви на -их-а, -ух-а, -ш-а – розмовні апелятиви, а словотвірний тип на -ин-я має потенційні словотвірні можливості. У межах морфологічної деривації простежено частково активізацію префіксального способу (*передпенсіонерка, підматка, неінтернатка*), осново-, словоскладання (*автоледі, теледів*), субстантивації (*благовірна, піддана*) і семантизації (*верховодка* «жінка, яка відіграє керівну роль у певному оточенні, розм.», *інтеграторка* «жінка, яка сприяє згуртуванню, об'єднанню людей»).

На розвитку фемінітивної підсистеми кожного синхронного зрізу позначився тісний вплив мовних і позамовних чинників. Сучасний період у її формуванні позначений тим, що процеси творення і вживання фемінітивів активізовані під дією новітніх національних процесів (демократичних, політичних, соціальних та ін.) і світових впливів (інформаційних, економічних, технологічних та ін.). Проте рушійними є історичні мовні чинники, завдяки яким сучасна фемінізація має статус питомого лігвального явища, відродженого, оновленого й активізованого в теперішній час. Ще на праслов'янському мовному ґрунті постала система фемінітивних словотворчих ресурсів – маскулінативи як основна твірна база і низка специфічних словотворчих афіксів. Відтоді для української

мови характерним стало регулярне й послідовне формування іменників зі значеннями особи чоловічої статі та особи жіночої статі. Творення фемінітивів від співвідносних маскулінативів і переростання цього процесу в загальномовну тенденцію вможливила народна розмовна основа, елементи якої входили поступово до літературної мови, починаючи з давньоукраїнського періоду, посилилися з розвитком актової мови, а далі – простої мови і численно ввійшли до нової української літературної мови. Паралельне творення і вживання найменувань чоловіків і жінок набуло закономірного, послідовного і регулярного характеру в розмовному й діалектному мовленні, яке до нового українського періоду майже не відображалося у книгописанні.

На сучасному етапі фемінітиви функціонують у літературній і діалектній формах спілкування. У літературній мові представлене все багатство української мови. Відповідно до стильової диференціації фемінітиви використовують у художньому, публіцистичному, розмовному, науковому, офіційно-діловому та інших стилях. У діалектному мовленні локалізована значна частина застарілої лексики, стилістично забарвлена переважає над стилістично нейтральною, поширена синонімія, варіантність, функціонує багато іншомовних слів, наявна чимала кількість специфічних ареальних фемінітивів.

Уведення назв жінок до загального вжитку і використання в різних стилях української мови можливе способом унормування стилістично нейтральних іменників зі значенням жіночості, деривацію яких здатна забезпечити розвинена система словотворчих засобів. Активне продукування фемінітивів демонструє сьогодні спроби вироблення типових словотвірних моделей формування іменників зі значенням жіночості, а визначальними щодо уніфікації й кодифікації загальних назв жінок, особливо в діловій сфері, є нові лексикографічні видання й лінгвістичні дослідження. Унаслідок системного використання нарівні з маскулінативами стилістично нейтральні фемінітиви поступово проникають у писемну й усну форми літературної мови та набувають загальноповживаного характеру.

У четвертому розділі «Фемінітиви в ареальному, соціолінгвістичному та лінгвокультурологічному вимірах» досліджено назви жінок як об'єкти найновіших лінгвістичних напрямів – *етнолінгвістичного, лінгвоареалогічного, соціолінгвістичного, лінгвокультурологічного*, оскільки фемінітиви є репрезентантами розвитку етнічної культури, української національної специфіки, історичних етапів територіального і

соціального розмежування населення (*фемінітиви-етноніми, фемінітиви-діалектизми, фемінітиви-андроніми* та ін.).

Категорія фемінітивності – виразник самобутності й неповторності українського народу, тому складниками фемінітивної підсистеми стали назви жінок за племінними, регіональними та ареалогічними ознаками (*деревянка, полянка, русинка, українка, козачка*), з яких слово *українка* закріпилося для вираження національної ознаки. Фемінітиви відобразили діалектні й регіональні риси (*наддністрянка, подолянка* та ін.). Значна їх частина стала виразником катойконімної науки (*киянка, кременчанка* та ін.).

Категорія жіночості розвивалася в нерозривному зв'язку зі становленням українського суспільства і жіноцтва як його складника, тому фемінітиви віддзеркалюють усупільнення жінки в сімейному та професійному середовищах. Соціальна диференціація населення простежувалася від праслов'янської доби. Найбільших змін у процесі суспільних перетворень зазнала соціалізація дружини в сімейних стосунках, що зумовлювалося належністю її чоловіка до високого стану (*цариця*) чи низького (*рабіння*) та перебуванням із ним у законних зв'язках (*жона*) чи незаконних (*любодѣица*).

Лінгвокультурологічний аналіз категорії жіночості дав змогу схарактеризувати концептосферу поняття *жінка* та смислові компоненти, що відображають ознаки жіночої поведінки, засвідчують ментальність українського жіноцтва. До смислової структури концепту *жінка* в сучасній українській мові належать оцінні компоненти, що стали носіями характерних жіночих рис («дбайливість» (*господиня, доглядачка*); «побожність» (*прочанка, християнка*); «розпусність» (*гультяйка, спокусниця*), «пестливість» (*дівчинонька, подружечка*) та ін.). Смислові складники концептосфери *жінка* розвинулися як стереотипні поведінкові ознаки жінок, що закріпилися в українській національній культурі.

Результати виконаного дослідження узагальнено в таких висновках.

Загальні назви осіб жіночої статі – це самостійно сформована та історично зумовлена категорія слів у системі української мови з відповідними лінгвальними й ексталингвальними діахронно-синхронними ознаками. Вони постали на українському ґрунті як питоме й органічне явище, що набуло закономірного характеру і переросло в тенденцію до фемінізації українського лексику. Комплексною одиницею їх класифікування є категорія жіночості –

абстраговане поняття, виділення якого у статусі окремої лінгвальної величини і рівноцінної категорії чоловічості зумовлене багатограними фемінітивними процесами в історії української мови та витворенням унаслідок цього значного обсягу найменувань осіб жіночої статі в українській літературній мові.

Історичний розвиток фемінітивів засвідчив послідовне, регулярне й прогресивне формування та функціонування номінацій зі значенням жіночості на власне українській мовній основі. Він мав безперервний, закономірний і системний характер, починаючи з дописемної доби й триваючи впродовж усієї писемної доби. Підґрунтям його стали назви жінок спільноіндоевропейського і спільнослов'янського походження, що вможливили самостійний розвиток фемінітивів української мови. За весь писемний період сформувалася численна кількість найменувань осіб жіночої статі, що вилілася в окрему фемінітивну підсистему зі специфічними ознаками, а також зв'язками і відношеннями між її одиницями.

Така фемінітивна підсистема репрезентована сьогодні найменуваннями всіх часових зрізів і здатна обслуговувати різні стилі української мови, у писемній та усній формах, в активному й пасивному складі. Визначення й аналізування цієї підсистеми ґрунтоване на потужній науковій базі, багатій писемній спадщині, творах сучасної української літератури, лексикографічних джерелах. Використання такого писемного багажу дає змогу ідентифікувати та інтерпретувати практично всі фемінітиви, збережені в сучасній українській літературній мові.

Категорія жіночості – це міжрівнева лінгвальна величина з виразними ознаками граматичної, словотвірної, лексичної категорій та з підпорядкованим, взаємозумовленим характером у межах мовних категорій. На граматичному рівні ця категорія становить морфологічну категорію особи, що входить до категорії істот і містить назви осіб чоловічої статі й назви осіб жіночої статі, а також являє собою окрему іменникову лексико-граматичну категорію. У системі дериваційних відношень категорія жіночості разом із категорією чоловічості належить до словотвірної категорії особи, що об'єднує словотвірні розряди морфологічних та інших утворень, а словотвірні розряди – словотвірні типи. У лексичній системі репрезентантом категорії жіночості є фемінітивна підсистема, ієрархію якої утворюють семантичні розряди, лексичні групи і підгрупи слів. Динамічні й прогресивні зміни в історичному розвитку

категорії жіночості найбільшою мірою проявилися на її словотвірному, лексичному, функційно-стилістичному рівнях.

Відображенням фемінітивної підсистеми сучасної української літературної мови як усїєї сукупності слів, так і конкретних її складників, що перебувають між собою в постійних закономірних лексичних, словотвірних, стилістичних та інших зв'язках, стала низка спеціальних термінів: *категорія жіночості* – лінгвальне поняття, якому підпорядковані мовні одиниці зі значенням «особа жіночої статі», *фемінітивна підсистема* – увесь обсяг фемінітивів, різноманітні зв'язки і відношення між ними в лексичній системі, *фемінітиви* – загальні назви жінок, *фемінітивний* – характерний мовним одиницям, *фемінітивність* – ознака, властива мовним поняттям, *фемінізувати* – надавати чомусь ознаки жіночості, *фемінізація* та *фемінізування* – надання лінгвальної ознаки жіночості та ін. Лексичний аналіз фемінітивів уможливили терміни *семантичний розряд*, *лексична група*, *семантична структура*, *однозначність*, *багатозначність* та ін.; словотвірний аналіз – терміни *спосіб словотворення*, *словотвірний розряд*, *словотвірний тип*, *словотвірна семантика*, *твірна база* та ін.; функційно-стилістичний – терміни *літературна мова*, *діалектна мова*, *жаргонна мова*, *розмовний*, *застарілий*, *переносний* та ін.

Діахронно фемінітивна підсистема являє собою стабільну, цілісну і незмінну структуру, у якій основні явища й процеси мають системний і регулярний характер, частини й елементи взаємозумовлені і взаємопов'язані, зміни не порушують єдності підсистеми, а продуктивність і регулярність мовних одиниць не спричиняють корінних перетворень у будові та суттєвого впливу на її поступальний розвиток. Власного структурного вигляду фемінітивна підсистема набула за спільнослов'янської мовної єдності і впродовж писемної доби практично не змінювала цілісності та впорядкованості, але зазнавала специфічних лексичних, словотвірних, функційно-стилістичних змін під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. На синхронному рівні основні процеси в ній виражені співвідношенням статичних і динамічних змін, інтенсивних та екстенсивних результатів, продуктивності і регулярності явищ. Такі співвідношення від попереднього до наступного періоду набували нового змісту: динамічні зміни ставали статичними, екстенсивні результати – інтенсивними, малопродуктивні й нерегулярні – продуктивними і регулярними. У діахронному плані всі

фемінітивні явища мали більшою чи меншою мірою динамічний характер, але не порушували усталеної структури і загального розвитку фемінітивної підсистеми в усіх її напрямках.

Категорія жіночості бере початок із спільноіндоевропейської доби. Її витокami стали тодішні корені й основи, що лягли в основу первинних імен зі значенням жіночості на праслов'янському ґрунті. Від зародження вона розвивалася у зв'язку і під впливом категорій істот, особи та роду. В індоевропейський період належала до реалій живого світу, без розрізнення за статтю серед особових імен і без розмежування за родовими ознаками. Після виокремлення категорій істот / неістот, осіб / неосіб та роду іменників у праслов'янський період лінгвальна категорія жіночості набула ієрархічного характеру щодо категорій істот та особи і стала носієм жіночого роду паралельно з категорією маскулінативності – носієм чоловічого роду. Її специфічні ознаки виявилися за спільнослов'янської єдності та увиразнилися вже на ґрунті самостійного розвитку слов'янських мов.

Підґрунтям розвитку фемінітивної підсистеми стала праслов'янська лексична основа, яка спричинила формування основних семантичних розрядів назв жінок: за родинними зв'язками, діяльністю, станом, характером, поведінкою, релігійними, національними, віковими, фізіологічними ознаками. Ці семантичні розряди становили інтенсивну частину в давньоукраїнській мові та в наступні історичні періоди загалом і належали до статичних фемінітивних явищ. Екстенсивну частину відображала лексична база, яка видозмінювалася під впливом мовних і позамовних чинників, зумовлених суспільними реаліями різних епох; збільшена кількість слів у семантичних розрядах, семантизація фемінів, особливо в сучасній українській літературній мові. Екстенсивні зміни – це динамічні явища у фемінітивній підсистемі. У діахронному плані статичний характер виявили назви жінок за віком, спорідненням, релігійністю, фізіологічним станом, міфологічними ознаками, а динамічний – назви жінок за діяльністю і зайнятістю, характером і поведінкою, соціальним і майновим станом, національними й територіальними ознаками. Діахронний аналіз засвідчив особливо швидке й прогресивне зростання семантичного розряду назв жінок за професійною діяльністю, функцією, зайнятістю, що показово відрізнявся від інших розрядів у минулому сторіччі, а сьогодні далі збагачується й оновлюється під впливом теперішніх зовнішніх і внутрішніх чинників. Специфіку фемінітивної підсистеми сучасної

української мови визначає і семантизація назв жінок: виявлено близько п'ятисот фемінітивів із багатозначною структурою.

Характерною словотвірною ознакою фемінітивної підсистеми є тяглість і неперервність дериваційних процесів, починаючи від спільноіндоевропейської доби. Утворення іменників зі значенням жіночості було оперте на первинні корені й суфікси основи, а в праслов'янській мові сформувалася система словотворчих засобів, що зумовила становлення морфологічної деривації фемінітивів, яка об'єднала суфіксальний, флексійний, префіксальний та конфіксальний способи, а також складання основ. Вони сформували словотвірні розряди суфіксальних, префіксальних, конфіксальних, флексійних і складних фемінітивів, а також розряди синтаксичних і семантичних дериватів, засвідчених небагатьма словами. Праслов'янська система морфологічної, частково морфолого-синтаксичної та лексико-семантичної деривації лягла в основу фемінітивної підсистеми української мови і представляє в ній інтенсивну частину, що зберігалася впродовж писемної доби як статичні явища, а становлення твірної бази, поява низки словотворчих засобів, формування нових словотвірних типів – це екстенсивні зміни, що відображали динамічні процеси на різних часових зрізах.

Фемінітивна підсистема української мови кожного синхронного зрізу становить ієрархічну схему, до якої входять способи творення, словотвірні розряди, словотвірні типи, словотвірні моделі і словотвірна семантика дериватів. Основні способи деривації фемінітивів – це морфологічний, морфолого-синтаксичний і лексико-семантичний. Морфологічний як найпродуктивніший спосіб охопив словотвірні розряди суфіксальних, префіксальних, конфіксальних, флексійних і складних дериватів. Базовою класифікаційною словотвірною одиницею став *словотвірний тип*, який відобразив творення фемінітивів за відповідними словотвірними моделями і з певною словотвірною семантикою. У діахронії численна кількість словотвірних типів утворилася у словотвірному розряді суфіксальних фемінітивів, що дало підстави виділити продуктивні, малопродуктивні і непродуктивні, а також регулярні й нерегулярні словотвірні типи. Починаючи з давньоукраїнської мови поступово збільшувалася кількість словотвірних типів і змінювалася їхня продуктивність. Динамічний і прогресивний характер у діахронії виявив словотвірний тип на *-к-а*, що став специфічним засобом вираження категорії жіночості в історії української мови. До минулого сторіччя зростала і

продуктивність словотвірних типів на *-ниц-я*, *-льниц-я*, а тепер знижується через витіснення їх іншими словотвірними типами – питомими (на *-ин-я*, *-их-а* та ін.) й запозиченими (на *-ис-а*, *-ес-а* та ін.). Статичний характер мали переважно непродуктивні словотвірні типи суфіксальних дериватів і префіксальних, конфіксальних, флексійних, складних, субстантивованих та семантизованих фемінітивів.

Словотвірна семантика фемінітивів неоднорідна за співвідношенням значень твірного й похідного слова. Вона охоплює словотвірну модифікацію, мутацію і транспозицію. Основна частина фемінітивів – це деривати з модифікаційним словотвірним значенням, що виражають номінативне значення «жіночість», демінутивне й пейоративне значення, а також невелика кількість дериватів із мутаційним словотвірним значенням («дружина особи, названої твірним словом», «носійка ознаки, названої твірним словом», «виконавиця дії, названої твірним словом») і транспозиційним словотвірним значенням («носійка ознаки, названої твірним словом»).

Назви жінок є функційними одиницями двох основних форм національної мови – літературної та діалектної. Українська літературна мова використовує фемінітиви відповідно до норм функціональних стилів, у яких переважає стилістично нейтральна лексика над забарвленою. Водночас у художньому й розмовному стилях утілене все багатство фемінітивів української мови, у публіцистичному реалізована значною мірою новітня лексика, у науковому – спеціальні назви жінок, а в офіційно-діловому – професійні слова. Найбільш стійким і закритим до вживання фемінітивів є офіційно-діловий стиль, що характеризується високим рівнем уніфікації і стандартизації. Уведення до нього фемінітивів залежить від унормування й кодифікування назв жінок, надання їм загальноновживаного характеру, що має бути відображено в національній законодавчій базі та українській лінгвістичній науці.

Сучасні процеси фемінізації – це продовження історичного розвитку загальних назв осіб жіночої статі в українській мові під впливом нових мовних і позамовних чинників. Формування корелятивних іменників жіночого й чоловічого родів заклала ще спільнослов'янська мова, а паралельне функціонування їх на писемному ґрунті переросло поступово в загальномовну тенденцію. Фемінітивотворення базується переважно на живій народній основі, яка спричиняє послідовне й регулярне творення співвідносних назв чоловіків і жінок та зумовлює входження їх до літературної мови.

Категорія жіночості як екстралінгвальне явище розвинулося в тісних взаємозв'язках і взаємовпливах мови й народу, мови й соціуму, мови й культури. Через це вона має етнолінгвістичний, соціолінгвістичний і лінгвокультурологічний характер. В етнолінгвістичному аспекті категорія жіночості відобразила етапи становлення українського етносу, народу, нації. Надбанням її історичного розвитку стала чимала кількість номінацій із етнолінгвістичним змістом – фемінітиви-етноніми. Це найменування жінок за племінними, національними, регіональними, ареальними, діалектними, адміністративно-територіальними ознаками. Найдавнішу історію мають назви жінок за племінними й національними ознаками. Унаслідок членування української території на регіони й діалектні масиви сформувалися і специфічні ареальні фемінітиви. Адміністративно-територіальний поділ українських земель зумовив творення сучасної топонімії і відповідних фемінітивів-катоїконімів.

У соціолінгвістичному аспекті назви жінок є результатом багатовікових етапів соціалізації жінок у сімейному та суспільному середовищах, здобуття ними належного місця в різних сферах професійної діяльності, зрівняння у правах і можливостях із чоловіками. Відбиттям соціалізації жінки у процесі історичного розвитку української нації стали найменування жінок за соціальним і сімейним станами, за статусом їхніх чоловіків і батьків, за різними видами діяльності і зайнятості самих жінок. Формування різних соціальних верств населення в минулому зумовило стратифікацію суспільства за класовою належністю і за адміністративно-урядовими функціями. Відображенням першої диференціації були назви жінок за їхнім соціальним станом, а другої – за діяльнісними й посадовими ознаками чоловіків та батьків. Традиція називання жінок за соціальним станом чоловіків і батьків занепала через розвиток нових суспільних відносин, але частково локалізувалася в розмовній мові.

Категорії жіночості постала як елемент української культури, сформувалася концептосфера поняття *жінка*, до смислової структури якої увійшли переважно оцінні компоненти, що відображають найхарактерніші діяльнісні, атрибутивні, поведінкові та інші ознаки жінок. Ментальність української жінки творилася століттями і базувалася на вироблених багатьма поколіннями стабільних формах суспільного та родинного устрою. Під впливом соціально організованого й морально розвиненого українського життя виник загалом позитивний образ жінки в системі національної культури.

**Основні положення
дисертації викладено в таких публікаціях**

Монографія

1. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування : монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. 440 с.

Рецензія: Баган М. П. Історичний портрет фемінітивної підсистеми української мови. Рецензія на монографію: Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Івано-Франківськ, 2019. *Українська мова*. 2020. № 1. С. 153–157.

Словник

2. Брус М. П. Історичний словник фемінітивів української мови. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. 640 с.

Наукові праці у фахових виданнях України

3. Брус М. П. Лексико-семантичні ознаки фемінітивів української мови XVI – XVII ст. *Українська історична та діалектна лексика*. Львів, 2003. Вип. 4. С. 98–105.

4. Брус М. П. Історія вивчення словотвору фемінітивів у слов'янському мовознавстві. *Галичина*. Івано-Франківськ, 2004. № 10. С. 206–213.

5. Брус М. П. Становлення лінгвальної категорії жіночості. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2006. Вип. XI – XII. С. 39–48.

6. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові XI – XV ст. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя, 2006. № 2. С. 28–34.

7. Брус М. П. Фемінітивний словотвір у працях І. І. Ковалика. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2007. Вип. XV – XVIII. С. 19–23.

8. Брус М. П. Фемінітиви як відображення історії українського жіноцтва XVI – XVII століть. *Українська історична та діалектна лексика*. Львів, 2007. Вип. 5. С. 144–155.

9. Брус М. П. Поняття з основою *фемін-* у контексті сучасної української лінгвістики. *Лінгвістичні студії*. Донецьк, 2008. Вип. 16. С. 209–214.

10. Брус М. П. Словотвір фемінітивів у працях О. Н. Синявського. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Лінгвістика і літературознавство*. Київ, 2008. Вип. XV. С. 63–68.

11. Брус М. П. Фемінітиви в художній мові Олександра Олеса. *Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологія»*. Суми, 2008. № 2. С. 18–24.

12. Брус М. П. Фемінітиви української мови в переплетінні давніх і сучасних тенденцій. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2009. Вип. 46. Ч. I. С. 61–69.

13. Брус М. П. Історія голосних редукованих звуків. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 854. Серія «Філологія»*. Харків, 2009. Вип. 57. С. 80–84.

14. Брус М. П. Гуцульські фемінітиви: семантика і структура. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2010. Вип. XXV – XXVI. С. 67–72.

15. Брус М. П. Міфологічність гуцульського фемінікону. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Ужгород, 2010. Вип. 23. С. 41–46.

16. Брус М. П. Історія фемінітивів-субстантиватів української мови. *Наукові праці. Серія «Філологія. Мовознавство»*. Миколаїв, 2010. Т. 119. Вип. 106. С. 4–9.

17. Брус М. П. Словотвір фемінітивів у працях Олександра Опанасовича Потебні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 910. Серія «Філологія»*. Харків, 2010. Вип. 60. Ч. I. С. 8–13.

18. Брус М. П. Словотвір фемінітивів-гуцулізмів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Київ, 2010. Вип. 6. С. 19–24.

19. Брус М. П. Фемінітиви північного наріччя української мови. *Волинь – Житомирщина*. Житомир, 2010. Вип. 22 (II). С. 23–34.

20. Брус М. П. Словотвірна термінологічна база фемінітивної підсистеми української мови. *Лінгвістичні студії*. Донецьк, 2011. Вип. 23. С. 17–21.

21. Брус М. П. Прізвиська жінок у галицько-буковинських говорах. *Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2011. Вип. XXIX – XXXI. С. 245–251.
22. Брус М. П. Назви жінок за діяльністю в гуцульському говорі. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. XXXII – XXXIII. С. 123–127.
23. Брус М. П. Фемінітивний світ художньої мови Леся Мартовича. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Івано-Франківськ, 2012. Вип. 34–35. С. 126–130.
24. Брус М. П. Фемінітиви-грецизми в історії української мови. *Українська мова*. 2014. №. 2. С. 35–45.
25. Брус М. П. Відображення категорії жіночості в поетичній мові Тараса Шевченка. *Київські полоністичні студії*. Київ, 2015. Т. XXVI. С. 102–107.
26. Брус М. П. Літописання XI – XIII століть як джерело вивчення жіночого антропонімікону. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2016. Вип. 21. С. 211–214.
27. Брус М. П. Євангельські назви жінок XI – XV століть. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс*. Чернівці, 2016. Вип. 772. С. 170–174.
28. Брус М. П. Історія фемінітивного словотвору від перших граматичних праць до словотвірних студій І. І. Ковалика. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2017. Вип. 64. Ч. I. С. 463–472.
29. Брус М. П. Фемінітиви в поетичній мові Тараса Шевченка. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. Івано-Франківськ, 2017. № 4(40), 2018. № 3(47). С. 46–59.
30. Брус М. П. Найменування жінок у «Граматичі» Мелетія Смотрицького (граматичні, лексичні, словотвірні ознаки). *Наукові записки Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мовознавство*. Тернопіль, 2018. Вип. 1 (29). С. 18–22.
31. Брус М. П. Словник фемінітивів як спроба упорядкування мови Леся Мартовича. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. Івано-Франківськ, 2019. № 2(54). С. 50–61.
32. Брус М. П. Найменування Божої Матері в давньоукраїнському релігійному книгописанні. *Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс*. Чернівці, 2019. Вип. 812. С. 19–23.

Наукові праці в закордонних виданнях

33. Брус М. П. Фемінітиви-полонізми в історії української мови. *Scientia. Chełmskie Towarzystwo Naukowe*. Chełm, 2013. NR 7. S. 75–85.
34. Брус М. П. Фемінітиви в лексикографічній спадщині Євгена Костянтиновича Тимченка. *Hungaro-Ruthenica VII*. Szeged, 2015. S. 51–61.
35. Брус М. П. Феминитивы-русизмы в истории украинского языка. *Science and Education a New Dimension. Philology*. VI (49). Issue: 166, 2018. June. P. 11–15.
36. Брус М. П. Діахронний і синхронний аспекти вивчення фемінітивів української мови. *Současná Ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. Ucrainica IX*. Olomouc, VUP 2020. S. 31–37.
37. Brus M. Feminitywy-polonizmy w historii języka ukraińskiego. *Komunikacja: Człowiek – Społeczeństwo – Świat. Aspekt I: Podmiotowość. Seria The Peculiarity of Man*. Kielce, 2020. T. 6(30).

Наукові праці в мовознавчих виданнях України

38. Брус М. П. Словотвірна семантика фемінітивів української мови XVI – XVII століття. *Актуальні проблеми українського словотвору*. Івано-Франківськ, 2002. С. 403–413.
39. Брус М. П. Гіпонімія й антонімія фемінітивів в українській мові XVI – XVII століття. *Семантика мови і тексту*. Івано-Франківськ, 2003. С. 78–83.
40. Брус М. П. Відображення категорії жіночості в художній мові Василя Стефаника. *Прикарпатський вісник НТШ. Слово*. Івано-Франківськ, 2011. № 2(14). С. 51–59.
41. Брус М. П. Фемінітиви у «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.» Євгена Тимченка. *Писемні пам'ятки: текст і контекст*. Львів, 2015. С. 132–139.
42. Брус М. П. Грещук В. В. – історик української мови. *Українознавчі студії*. Івано-Франківськ, 2019. № 20. С. 23–29.

Навчально-наукові та навчально-методичні праці

43. Брус М. П. Українська мова XI – XV століть : навчальне й наукове видання. Івано-Франківськ, 2015. 400 с.
44. Брус М. П. Історична граматики української мови: у 3 ч. : навч. посіб. Івано-Франківськ, 2016. Ч. I. 184 с.; Ч. II. 92 с.; Ч. III. 92 с.
45. Брус М. П. Розвиток української мови в XI – XV ст.: у 2 ч. : навч. посіб. Івано-Франківськ, 2017. Ч. I. 80 с.; Ч. II. 185 с.

АНОТАЦІЯ**Брус М. П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування. Монографія.**

Дисертація у формі монографії на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. Інститут української мови НАН України. Київ, 2020.

Виконана дисертація – комплексне дослідження історії загальних назв осіб жіночої статі, у якому з'ясовано проблеми історичного становлення фемінітивів української мови, застосовано методику лексичного, словотвірного, функційно-стилістичного аналізу, діахронного і синхронного підходів, обґрунтовано низку спеціальних лінгвістичних понять і термінів.

Схарактеризовано категорію жіночості від витоків до виникнення власної писемності, простежено її у взаємозв'язку з розвитком граматичних категорій особи, істоти та роду. Виявлено фемінітиви індоєвропейського походження, проаналізовано непохідні й похідні назви жінок, що сформувалися у праслов'янський період і збереглися в українській мові. Системно досліджено фемінітиви давньоукраїнської, староукраїнської, нової і сучасної української мови, відзначено їхні лексико-семантичні, структурно-словотвірні і функційно-стилістичні ознаки, статичні й динамічні явища на кожному історичному етапі, встановлено закономірності розвитку фемінітивної підсистеми української літературної мови. Додатком до дисертації став історичний словник фемінітивів української мови як джерельна база і результат лінгвістичного аналізу.

Пропоноване дослідження дає змогу усвідомити своєрідність вияву категорії жіночості як власне лінгвального феномену, а також як ареального, соціолінгвістичного, лінгвокультурологічного явища.

Ключові слова: фемінітиви, категорія жіночості, фемінітивна підсистема, загальні назви жінок, діахронія та синхронія, лексичний, словотвірний і функційно-стилістичний аналіз.

SUMMARY

Brus M. P. Feminine nouns in the Ukrainian language: genesis, evolution, functioning. Monograph.

Thesis in the form of monograph for the degree of Doctor of Philology, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. Institute of the Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2020.

The present thesis is a profound research on the history of common feminine nouns, which specifies the issues of historical development of Ukrainian femininitives. The methods of lexical, word-building, functional stylistic analysis, diachronic and synchronic approaches have been applied. A number of linguistic concepts and terms have been interpreted.

The research characterizes the category of femininity from its origin to the emergence of writing, it traces its interrelation with the development of the grammatical categories of person, animate / inanimate object and gender. There have been defined femininitives of common Indo-European origin, analyzed basic and derived feminine nouns, which were formed in Proto-Slavic period and were preserved in the Ukrainian language. Femininitives in Ancient Ukrainian, Old Ukrainian, Modern Ukrainian and Contemporary Ukrainian languages have been exposed to systemic analysis with reference to lexical semantic, structural word-forming and functional stylistic peculiarities, static and dynamic phenomena in each historic period. The patterns of the development of feminine-based subsystem of Ukrainian literary language have been found.

The category of femininity developed in close relationship between language and people, language and society, language and culture. It reflected the stages of development of Ukrainian nation, became the result of centuries long stages of women's socialization in family and social environment, their affirmation in professional activity, and it is an essential and unique component of Ukrainian culture. Therefore, it has been analyzed as an ethno-linguistic, socio-linguistic and linguo-cultural phenomenon.

The historical dictionary of Ukrainian femininitives is a supplement to the thesis. It serves as its source base and result of the linguistic analysis. The dictionary comprises 8000 nominations registered in the writings, works of Ukrainian literature, lexicographic works, which are interpreted with reference to all the identified definitions.

The present research makes it possible to realize the uniqueness of the manifestation of the category of femininity as a linguistic phenomenon proper and as area-related, socio-linguistic, linguo-cultural phenomena.

Key words: femininitives, femininity category, feminine-based subsystem, common female nouns, diachrony and synchrony, lexical, word-building and functional stylistic analysis.

Підписано до друку 09.09.2020. Формат 60 x 84/16.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 1,9. Наклад 120 прим. Зам. № 048

Надруковано у ФОП Іваночка В. С.
Свідоцтво № 2509701952
76018, м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 18/2,
e-mail: lileyany@gmail.com